

TÓTH FERENC

*Vallási és etnikai kisebbségek az Oszmán Birodalomban
egy utazó szemével*

François de Tott (1733–1793) visszaemlékezései

François baron de Tott, vagy más néven Tóth Ferenc báró élete emlékiratainak hajdani sikere ellenére sokáig a kora újkori diplomáciatörténet rejtélyes, homályos fejezete maradt. Egyrészt, életpályája már zseni ifjúságától kezdve a korabeli titkos diplomácia keretein belül formálódott. Másrészt, mint korának több hasonló kozmopolita történelmi egyénisége, a nemzeti történetírások mostohagyermekévé vált. Emiatt még a hiteles életrajzhoz szükséges történeti források feldolgozása is viszonylag sokáig váratott magára.¹ Egyébként pedig az utókor igen változatos és gyakran anakronisztikus képet őriz róla; egyszer mint gátlástalan sarlatán, máskor pedig mint felvilágosult filozófus jelenik meg. A gyarmatosítást hirdető eszméit is gyakran bírálják, nem beszélve arról a hálátlan történelmi szerepéről, amelyet a hanyatló Oszmán Birodalom védelmében játszott.

Édesapja, Tóth András, a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült, és így jutott el Franciaországba.² François de Tott 1733. augusztus 17-én született a franciaországi La Ferté sous Jouarre mellett található Chamigny községben. Édesanyja, Marie Ernestine de Pesselier, egy helyi nemesi családból származott, amelynek legismertebb tagja, Charles-Étienne de Pesselier (1712–1763), közgazdász és író volt. A csupán kilencéves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi huszárezredbe. Részt vett az osztrák örökösödési háború (1740–1748) hadjárataiban, és a lawfeldi csatában meg is sebesült. A francia kormány a fiatal huszártisztet ígéretes képességeinek köszönhetően, apjával együtt Konstantinápolyba küldte, hogy megtanulja a török nyelvet és megismerje az ország szokásait.

¹ Egyik legújabb tudományos feldolgozását lásd TÓTH Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája: François de Tott báró (1733–1793)*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest 2015.

² Tóth András életéhez lásd ZACHAR József: *Idegen hadakban*. Magvető, Budapest 1984, 221–228.

Tanulmányainak pontos célja a török nyelv és az oszmán szokások elsajátítása volt, amelyet így fogalmazott meg később emlékirataiban: „*Mahamut szultán³ halála, illetve Désalleurs úr⁴ halála után Vergennes urat küldték Konstantinápolyba. Azt az utasítást kaptam, hogy kísérem el őt, részint a nyelv elsajátítása, részint a törökök erkölcsének és kormányzatának tanulmányozása céljából.*”⁵

A konstantinápoly-périai tolmácsképző iskola (*école des jeunes de langue*) 1669 óta létezett és a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztiája és orientalistája, tudósa szerezte meg itt nyelvtudását. A fiatal Tott báró is itt készülődött apja pályájának nyomába lépni, valamint szolgálni a franciaországi és a törökországi magyar emigrációk érdekét. Édesapja halála után Vergennes gróf hathatós támogatásával a francia kormányzat évi 4000 livres kegydíjban részesítette, de ez nem bizonyult elegendőnek az ő és családja szükségletei fedezésére.⁶ A tehetséges fiatalember gyorsan fejlődött az oszmán írás, olvasás és beszéd terén. A nagykövet, Vergennes gróf is igen elégedett lehetett vele, hiszen Bernis abbénak írt 1757. december 6-i levelében így számolt be az eredményekről:

„*Ez a szerencsés fiatalember nem hagyta cserben támogatóit: megérkezése óta állandóan a keleti nyelvek sikeres elsajátításán ügyködik és igyekezetének kezdeti sikerei idővel még inkább fokozódhatnak. Nem csupán a nyelveket, hanem az ország erkölcsait, szokásait és érdekeit is elmélyülten tanulmányozza, ami arra ad reményt, hogy néhány év múlva eredményesen alkalmazhatjuk majd.*”⁷

³ I. Mahmud 1730-tól 1754-ig uralkodott.

⁴ Roland des Alleurs (1693–1754) apja, Pierre Puchot des Alleurs először II. Rákóczi Ferenc mellett töltött be követi megbízatást (1705–1710), majd később – 1710 és 1716 között – Franciaország konstantinápolyi nagykövete volt. Őt magát 1747-ben nevezték ki a konstantinápolyi nagykövetségre. Tékozló életmódja miatt tönkrement, majd 1754. december 23-án egy gutaütéses rohamot követően állomáshelyén életét vesztette.

⁵ TÓTH Ferenc (szerk.): *François de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról*. Vasi Szemle Kiadó, Szombathely 2008, 41.

⁶ Részlet Vergennes gróf Bernis-hez írt leveléből (Konstantinápoly, 1757. december 16.): „*Aussy bien né que l'est ce jeune homme il sent et le prix des bienfaits que vous avez bien voulu luy procurer et l'obligation ou il est de les meriter et de se rendre digne par son application et par son travail de la protection que vous daignes luy promettre. Je ne manquerai pas Monseigneur, faire payer a M. de Totte comme vous me le prescrivez la gratification annuelle de 4m £ qu'il a plus a Sa Majesté de luy accorder.*” Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 35 fol. 301.

⁷ Vergennes Bernis-hez (Konstantinápoly, 1757. december 6.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 35. fol. 234.

E tanulóévek alapvetően meghatározták a fiatal diplomata későbbi karrierjét. Élményeit az *Emlékiratai* első könyvében örökítette meg.

Tanulóévei után 1763-ban visszatért Franciaországba, ahol diplomáciai pályáját szerette volna megalapozni. A nagy lehetőség 1767-ban jött el, amikor Krímbe küldték egy orosz–török konfliktus előkészítése céljából. Küldetését sikeresen végrehajtotta és részt vett a tatár kán 1768–69-es hadjáratában, amelyről érzékletes képet nyújtott visszaemlékezései második könyvében. Ezt követően Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a védelem megszervezésében. Miután hősiiesen megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tott az oszmán tüzérség modernizációjára kapott megbízást. Szervezett egy francia mintájú gyorstüzelésű hadtestet, az ún. *szüratcsikat*. Az általa alapított ágyúöntöde épülete ma is áll Isztambulban. Élete e korszakának részletes leírása alkotja *Emlékiratainak* harmadik könyvét. Utolsó diplomáciai megbízására 1776–77-ben került sor, amikor kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek ellenőrének, és ezzel egy időben fontos titkos küldetést is vállalt az Egyiptom elfoglalását előkészítő haditerv elkészítésére. Hazaérkezése után egy minden részletében kidolgozott haditervet nyújtott be az udvarnak. Az egyiptomi expedíció érdekében tett erőfeszítései, amelyek még a király érdeklődését is felkeltették, sajnos nem gyakoroltak különösebb hatást az amerikai háborúra összpontosító francia külügyminiszterre, Vergennes grófra. Hivatalos beadványai így jó ideig – legalábbis Napóleon 1798-as expedíciójáig – jórészt papíron maradtak. Utazása történetét *Emlékiratainak* negyedik könyvében publikálta.

Terveinek megghiúsulását követően visszavonult a diplomáciai pályáról és főleg emlékiratain dolgozott, amelyek első kiadása 1784-ben látott napvilágot Amszterdamban. A mű nagy sikert aratott, több kiadást megért, és négy nyelvre lefordították. 1785-ben az északi Douai városka katonai kormányzójává nevezték ki, és ezzel a lépéssel élete végérvényesen eltávolodott a politikai élettől. A forradalom idején egy lázadás vetett véget hivatalos szolgálatának 1790-ben, és a hajdani híres diplomata csak ezt követően vonult emigrációba. Több országban is megfordult, míg újra eljutott ősei földjére, Magyarországra. Élete utolsó éveit így itthon, Tarcsafürdön (ma Bad Tatzmannsdorf Burgenlandban) élhette, gróf Batthyány Tódor vendégként. A falu lakosai a gyakran furcsa fényekkel járó kísérleteket végző tudós báró házát „*Boszorkányház*”-nak (*Hexenhaus*) keresztelték át. 1793 októberében bekövetkezett halála után vendéglátója a kísérleti eszközöket a szombathelyi Királyi Katolikus Gimnáziumnak adományozta, megteremtve ezzel annak

első természettudományi szertárát. A község lakossága 1972 júliusában jelképes sírt állított a híres halott emlékére a tarcsafürdői temetőben.

A könyv alakban több kiadást is megért munkát jellegzetes 18. századi műfajban, *emlékiratok* stílusban (*mémoires*) írta a szerző. Az emlékiratok elsősorban a kora újkori francia nemesség soraiból kikerülő írók kedvelt irodalmi stílusirányzatához tartozott, amelyben a visszaemlékező szerzők a történelmi hűség nevében nagyon gyakran markáns politikai nézeteket is megfogalmaztak.⁸ Tott báró szövege egyrészt a szerző életének lineáris elbeszélésére, másrészt pedig heterogén szövegtöredékekre épül. A báró életének négy periódusát négy, egymástól eléggé elkülönülő könyvben elbeszélve és egy előljáró beszéddel kommentálva idézi fel a memoárok lapjain. A szövegek keletkezésének körülményeit még nem sikerült teljes mértékben tisztáznunk. Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a négy könyv négy különböző időszakban keletkezett, és szerzőjük talán különálló művek-ként szerette volna megjelentetni azokat.

A munka legeredetibb része az *Előljáró beszéd* (*Discours préliminaire*), amely bevezetőül szolgál a szerző visszaemlékezéseire. Egyfelől történeti és filozófiai értekezés az emberi civilizációk lényegéről, másfelől pedig Montesquieu klímaelméletét támadó harcos politikai pamflet a keleti despotizmus eszméjéről. Ellentétben *A törvények szelleméről* írójával, Tott báró az úgynevezett lelkierők⁹ természeti erők (a klíma) felett való elsődlegességét hirdeti:

„Egy mandzsu tatárt egy besszarábiai tatárral összevetvén, hiábavaló volna az őket egymástól elválasztó 1500 mérföldes távolságot keresnünk: az éghajlat alig különbözik, a kormányzat egy s ugyanaz. Ezután vegyünk szemügyre egy görögöt és egy törököt, kiknek a házaik szinte egymást érik – máris megleljük a keresett 1500 mérföldet; pedig ugyanaz az égbolt húzódik fölöttük és egyazon rendszer szabályozza életüket. Most helyettesítsük az északkinai mandzsut az arabbal, aki a trópusok melege elől menekülvén, a Nílus vízeseseinél keres enyhülést: a tatárral egybehasonlítván több lelki közösséget fedezhetünk fel, mintha saját egyiptomi honfitársaihoz mérnénk; viszont szögesen ellenkezik majd az Amur folyón túli orosz katonával; és eme vizsgálódás során világosabban kitűnik számunkra a kormánynak az egyén természetére gyakorolt befolyása, mint az

⁸ A francia emlékiratok műfaji kérdéseire lásd André BERTIÈRE: *Le Cardinal de Retz mémorialiste*. Klincksieck, Paris 2005, 9–46.

⁹ A francia szövegben *forces morales*.

éghajlati hatásoké. Látni fogjuk, amint a lelkierők állandó jelleggel fölülkerekednek a fizikai erőkön, s magyarázatot adnak a különböző, fölöttébb megmagyarázhatatlannak tűnő árnyalatokra.”¹⁰

A szerző csupán egyetlen kivételt ismer el: a hegyekben a természeti erők a társadalmak domináns meghatározói maradnak. Közel-keleti útjainak tapasztalatára támaszkodva azt állítja, hogy az olyan hegyi népek, mint a kurdok vagy a drúzok sikeresen ellenállhatnak az Oszmán Birodalom zsarnokságának.¹¹ A keleti despotizmus eszméje Tott művének egyik állandóan visszatérő motívuma. E politikai-filozófiai téma szinte összeköti az egyes részeket, és a szövegszerkezet legmeghatározóbb elemét alkotja.¹² A politikai gondolkodás e régi gyökerekre visszavezethető eszméje a 18. században jelentős változásokon ment át.¹³ Amint azt Henry Laurens meggyőzően bizonyította egyik művében, Tott visszaemlékezéseinek megjelenése fordulópontot jelentett a keleti despotizmusról folytatott filozófiai vitában.¹⁴

Noha a vallás kétségkívül egyik fontos elemét képezte a Tott báró által megfogalmazott lelkierőknek, a felvilágosult szerző ellenáll a kísértésnek, hogy kizárólag vallási kategóriák alapján csoportosítsa a különféle általa vizsgált népeket. Az Oszmán Birodalom uralma alatt élő keresztények között több egymástól eltérő történelemmel, szokásokkal és hagyományokkal rendelkező etnikai kisebbséget különböztetett meg. A görögök példáján keresztül azt próbálta bizonyítani, hogy milyen hatással bírt a keleti despotizmus egy egykor szabad és virágzó kultúrával rendelkező népre:

„E nézőpontból megvizsgálván Patroklosz és Akhilleusz leszármazottait, ráébredhetünk, hogy ugyanazon éghajlat hatásainak kitéve, az a despotizmus, amely kordába fogta az annak idején Nagy Sándor személyében meghódított görögök legutolsó egyedeit s rájuk nyomta a rabszolgaság

¹⁰ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 32.

¹¹ „Szíria partjainál végighaladva azt tapasztaljuk, hogy a despotizmus szétterjed az tengerpart teljes hosszában, majd a hegyek felé közeledvén, az első sziklánál, az első könnyedén védhető szorosnál egyszerre megtorpan; közben a kurdok, a drúzok s a mutuálik, Libanon és Elő-Libanon urai, állhatatosan őrzik függetlenségüket, erkölcsüket s a hírneves Fakardin emléket.” TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 34.

¹² Numa Broc szerint a mű tisztán politikai jellegű. Vö. NUMA BROU: *La géographie des philosophes, Géographes et voyageurs français au 18e siècle*. Thèse publiée, Lille 1972, 500.

¹³ Lásd ALAIN GROSCHARD: *Structure du serral, La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident Classique*. Seuil, Paris 1979.

¹⁴ HENRY LAURENS: *Les origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte, L'orientalisme islamisant en France (1698–1798)*. Isis, Istanbul–Paris 1987, 63–73.

bélyegét, nem volt képes eltüntetni ama vallási csüggedtség nyomait, mely a görög birodalom vesztét okozta. Úgyszintén az ókori görögök dicső korszakába kell visszamennünk ahhoz, hogy meglássuk: ezen első kormányzatok a sokkal inkább az élet élvezetére, mint annak megvetésére készítő éghajlati tényezők kiaknázásának köszönhatték lendületüket. A Kelet-római Birodalom gyöngesége minden bizonnyal elernyesztette azon lelkeket, melyeket korábban oly lelkesé tett a dicsőség, a szabadság s az erény; és a fizikum immáron a jelenkor zsarnokainak igájába hajtva volt kénytelen visszanyerni hatalmát. E fizikumot csupán a morális erők képesek megtörni. A despotizmus ezen erőket eltiporja. Ugyanígy minden kormányzatok közül is az esik áldozatul, amely a legkisebb befolyást gyakorolja a tömegre; annak lendülete nem támaszkodik másra, mint a népek balsorsának legfőbb eszközeire.”¹⁵

Tott báró számára a kereszténység mint „lelkierő” nem bizonyult elégségesnek az oszmán despotizmussal szembeni sikeres ellenállásra, mivel olyan erős belső ellentétek feszültek a közösségen belül, amelyeket nem sokkal megérkezése után személyesen is tapasztalhatott. Az 1755-ös esztendő egyébként nagy fontossággal bírt a konstantinápolyi keresztény közösség szempontjából. C. A. Frazee szerint valójában ebben az esztendőben következett be az igazi szakadás a katolikus és ortodox egyház között.¹⁶ V. Kyrillos pátriárka ekkor száműzte Kalinikkos amáziai metropolitát, aki Tott bárónak a konstantinápolyi francia követség mellett álló házában talált menedéket mindaddig, amíg Tott sógora meg nem vásárolta számára a pátriárkai címet.¹⁷ Mindez jól mutatja milyen fontos szerepet játszott a francia királyi politika a keleti keresztények protektoraként.

Az I. Ferenc király (1515–1547) és I. (Nagy) Szulejmán szultán (1520–1566) által elfogadott és később többször meghosszabbított francia–oszmán szerződések, az ún. „kapitulációk” (*capitulations*), vagyis egyoldalú nyilatkozatok a Francia Monarchia és az Oszmán Birodalom között a kora újkorban különleges viszonyt hoztak létre. A francia–oszmán „kapitulációk” alapján a francia király az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként a nagyköveten keresztül védelmet és segítséget nyújthatott az olyan kis keresztény közösségeknek, mint például a rodostói magyar kolónia, amellyel

¹⁵ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 32.

¹⁶ Charles A. FRAZEE: *Catholics and Sultans, The Church and the Ottoman Empire 1453–1923*. Cambridge University Press, Cambridge 1983, 160–162.

¹⁷ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 66–68.

Tott báró apja szoros kapcsolatokat ápolott. Rodostóban a magyarok megjelenésével nőtt meg a katolikusok lélekszáma, és a Rákóczi fejedelem által alapított kápolna lett a későbbi rodostói katolikus plébánia előzménye. A fejedelem igyekezett állandó papot tartani a környezetében, de később a francia nagykövetség biztosított a rodostói magyar katolikusok lelkipáncázása céljából lelkipánczát. Egy francia forrás azt is megerősíti, hogy a francia követség még 1773-ban is biztosított káplánt a rodostói magyarok számára.¹⁸

Az Osmán Birodalom területén élő keresztények egyik legellenállóbb kisebbségét a makedón hegyi lakosság alkotta, akik Tott báró megfigyelései alapján földrajzi helyzetüknek köszönhetően erősebb „*lelkierőkkel*” bírhattak:

„Az egykoron meghódított makedónok valójában csak a síkföldjeiken hajtottak fejet az ellenség előtt: országuk hegyei nyilván ugyanolyan menedéket nyújtottak számukra a római zsarnokok ellenében, mint manapság az oszmánokkal szemben. Vagyis e hegylakók esetében egyetlen forradalom sem volt képes megváltoztatni az éghajlat befolyását. Az antik görög hősök óta a korszak szelleme töretlen: fáradhatatlan földművesek, kiknek bátorsága a szorgalmukkal vetekszik, kik mindig készen állnak a közös ügyért való összefogásra s kik nem szorulnak másra, ha személyes sérelmüket kell megtorolni, még mindig Nagy Sándor győzelmeit zengik. Bizonyosak abban, hogy az első adandó ellenség fölött hasonló diadalt aratnak.”¹⁹

E hősies hegylakók, akiket Tott báró egyszerűen csak „*törökföldi auvergneieknek*” nevezett, kiválóan értettek a kövek megmunkálásához és a nehéz terepen való építkezéshez. Igen hasznos segítségére voltak, amikor az oszmán kormányzat kérésére erődítményeket építtetett a Boszporusz két partjára. A szolgálatára rendelt makedón munkások ekkor összetűzésbe kerültek a török katonákkal, amely során több törököt is megöltek. A báró a nagyvezír-

¹⁸ „*Il y a a Rodosto quelques vieux hongrois et leurs enfants et on leur fournit de Constantinople un chapelain.*” Archives Nationales (Paris), série Affaires Etrangères B III/30 Bureau des consulats et des correspondances de la marine en pays étrangers; Mémoires et notes pour le roy et le ministre de la marine, année 1773, Etat de la Religion catholique et des Missions en Levant fol. 56.

¹⁹ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 34.

nél igyekezett megvédeni a munkásait, aki haragosan ismerte el azok kiváló harci erőnyeit:

„Rögtön a vezírhez mentem és panaszt tettem az erődepítésnél dolgozó munkásokat ért támadás ügyében. A vezír meghallgatott, majd hűvösen így válaszolt: Rendben van, de többet egy szót ne halljak erről az ügyről. Mivel nem tudtam, hogy már értesítették az esetről, nem igazán elégtett ki a válasza és erősködtem még egy kicsit. Erre a vezír felcsattant: Mit akar még? Négy mohamedán halála nem volt elég bosszú egy hitetlenért?! Ezzel megbékéltem, de azért megjegyeztem, hogy szigorúbb parancsokkal kellene felügyelni a munkálatok biztonságát. Jó – mondta –, de az 1500 makedónjával az egész országot elfoglalhatná.”²⁰

Egy másik keresztény etnikai kisebbség példája a moldvaiaké volt, akikkel a báró az 1767-es krími kiküldetése során találkozott. A Moldván átutazó Tott báró és kísérete egy faluban szállt meg, ahol a lakosság nem akart számukra élelmet eladni. A falusi előljáróval való vitát a báró párbeszédese formában igen érzékletesen ábrázolta a visszaemlékezéseiben. Ebben a báró, az őt kísérő török (Ali aga) és a moldvai falusi főember vettek részt. Larry Wolff amerikai történész szerint ebben a szövegben a beszélők három nagy régiót személyesítettek meg: Nyugat-Európát, Kelet-Európát és a Keletet.²¹ Az elbeszélés, a rejtett filozófiai mondanivalója ellenére, nem mindenki tettségét nyerte el, mivel a későbbi forradalmár Brissot még szemrehányást is tett a bárónak azért, hogy „*aljassággal és gyávasággal*” vádolta meg a moldvaiakat.²² Másfelől viszont Tott báró azt is kihangsúlyozta e művében, hogy e terület lakosai az egykori rómaiak leszármazottai voltak, akik egyfajta latin dialektusban beszéltek.²³ Az egykori birodalom két szebb jövőre érdemes tartományának, azaz Havasalföldének és Moldvának a romlását a keleti despotizmus hatásának tulajdonította.²⁴

Az Oszmán Birodalom területén élő keresztény kisebbségek sorában fontos szerepet játszottak az örmények, akiknek széles körű és igen kiterjedt

²⁰ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 237.

²¹ Larry WOLFF: *Inventing Eastern Europe: the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford 1994, 69–74.

²² Idézi Jean GAULMIER: *L'idéologue Volney (1757–1820). Contribution à l'histoire de l'orientalisme en France*. Slatkine, Beyrouth 1951, 124.

²³ E témához lásd Nicolea IORGA: *Histoire des Roumains et de la romanité orientale* (5 vol.). Bucarest 1937.

²⁴ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 124.

diaszpórája behálózta a Birodalom jelentős részét. Róluk gyakran lehet olvasni Tott báró visszaemlékezéseinek lapjain is. A konstantinápolyi örmény közösség gyökerei egészen a 15. századig nyúltak vissza, és nem sokkal a város 1453-as meghódítása után már hivatalosan is elismert vallási kisebbségnek, vagyis *millet*nek ismerték el őket, amelynek a vezetője a pátriárka volt. Ő képviselte az örmény kisebbséget a Fényességes Portán. A keleti keresztények védelmét felvállaló francia királyi külpolitika és a jezsuita *Sacra Congregazione De Propaganda Fide* egyaránt megpróbáltak befolyást gyakorolni az Oszmán Birodalom területén élő örményekre, ezért gyakran küldtek jezsuita vagy francia kapucinus misszionáriusokat közéjük. A francia befolyás növekedését jelezte, hogy az 1700-ban, a párizsi Louis-le-Grand Kollégiumban megalapított keleti nyelvek iskolájában évente tizenkét örmény fiataalt képeztek a közel-keleti missziók támogatására. A francia külpolitika csak akkor kezdett óvatosabban viszonyulni az örmény vallási kisebbséghez, miután az önálló katolikus patriarchátus terve 1714-ben szertefoszlott.²⁵ Talán ezzel magyarázható az is, hogy Tott báró tisztes távolságtartással szemlélte az örmény közösségeket, amelyekkel útjai során számtalanszor találkozott. Visszaemlékezéseiben szorgalmas, vállalkozó szellemű népnek írta le az örményeket, akik főleg a kereskedelemben, a pénzügyekben, az építészetben és az orvoslásban játszottak fontos szerepet az oszmán uralom alatt álló területeken. Krími utazása során a zsidókhoz mérve méltatta őket:

„Orkapi sópárlói a fejedelmi birtok részét alkotják s örményeknek vagy zsidóknak vannak bérbe adva; e hasonlóképp kereskedő szellemű, folyvást vetélkedésben álló két nemzet, örökösen azon iparkodik, hogy a másikra ráigérjen, mi a javadalmi bevételeket szépen gyarapítja. A bérterületeik igazgatását illetően szintűgy igen ügyetlenek s a kapzsiságukat mindig lóvá teszi saját tudatlanságuk.”²⁶

Az Oszmán Birodalom gazdaságában az örmények mellett kétségkívül a legfontosabb szerepe a zsidó közösségeknek volt. Tott báró szintén gyakran találkozott velük is az utazásai során és gyakran voltak segítségére legkülönbözőbb nehézségeiben. A visszaemlékezéseinek bevezetőjében így foglalta össze a zsidókról alkotott képét:

²⁵ Lásd ehhez Nagy KORNÉL: Firenzétől Lembergig. Az örmény apostoli egyház és az unió kérdése a 15–17. században. *Világtörténet* (2008) ősz-tél, 3–19.

²⁶ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 139.

„Lehet-e nem észrevenni ennek hatásait a legdicsőbb népre, mely arra kárhoztatott, hogy utolsóvá váljék minden nemzetek között, dacára annak, hogy a legnépesebb és a legismertebb szerte a világban? A zsidók, kik iparukkal a földet behálózzák anélkül, hogy bármilyen törvényes jogot megőriztek volna annak birtoklására, mindenfelé engedvén azon kormányzat nyomásának, ahol éppen vannak, e különböző kormányzatok közepette változatlanul őriznek egy csipetnyit hajdani teokráciájukból egy bizonyos előjárói testület képében, mire lehetőségük van, és amely egyedül képes táplálni azt az esztelen gőgöt, mi e népet a gyalázással szemben érzéketlenné teszi. A zsidók elviszik eme érzéketlenséget a fagyos, hegyvidéki tájakra is, miknek keménykötésű lakói mindig bátrak és gyakorta bosszúszomjasok. A lelkiem mindig felülkerekedik a fizikumon, midőn a zsarnokság vagy a szabadsággal való visszaélés nem adja meg neki valamennyi jogát.”²⁷

A muszlim területen élő zsidó közösségek életének egyik fontos eleme volt az igazságszolgáltatási intézményeik önállósága, amelynek a báró igen nagy fontosságot tulajdonított. Egy, a tatárok földjén való utazása során szerzett tapasztalatai alapján leírt történet jól mutatja, hogy a zsidók ősi törvényei milyen erővel éltek tovább az iszlám földjén:

„Egy zsidó rabszolgája urát meggyilkolta annak szőlőskertjében; az áldozat legközelebbi hozzátartozói panaszt emeltek. A tettest elfogták: s miközben e nyomorult ellenében vizsgálódtak, Mohamed buzgó hívei emezt meggyőzték, hogy vegye föl a törökök vallását, annak reményében, hogy így kegyelmet kap. A Kán által kimondott halálos ítélet szembeállítatik a bűnös megtérésével. Érdekes megfigyelni, hogy a tatár törvények szerint a bűnösön a sértettje, avagy annak utódjai teljesíthetik be az ítéletet. Tehát azzal érveltek, ámde mindhiába, hogy egy törököt nem lehetséges a zsidóknak kiszolgáltatni. A fivéremet is a kezükre adnám, válaszolta a Kán, ha az bűnös lenne; a Teremtőre bízom, hogy ezt az embert a megtérésért megjutalmazza, ha az tiszta szívből fakad, s a magam dolga annyi csupán, hogy igazságosságra ügyeljek. Ellenben a buzgó muzulmánok addig ügyeskedtek, mígnem az ítéletet péntek délutánig elhalasztották, hogy a neofitát ama törvénnyel is segítsék, mi a sérelmezetteket arra kötelezi, hogy az ítéletet huszonnégy órán belül végrehajtsák, illetőleg

²⁷ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 33.

azzal is, miszerint a zsidók arra vannak kényszerítve, hogy napnyugtakor a Sabbatra visszavonuljanak. Ennek dacára a láncra vert gyilkost az ilyesfajta kivégzésekre szolgáló dombra vezetik; ámde újabb akadály adódik. A zsidók vért nem onthatnak. A várost egy kikiáltó járja körbe, s hírül adja: busás összeg üti annak markát, ki a zsidóknak segédkezik; az ilyesféle ajánlat a legnyomorultabbak körében érhet a legkevésbé célt. Eme újabb incidenst megint csak a Kán bírósága elé vitték. Az igazhitűek arra számítottak, hogy a dolgot a maguk javára fordíthatják; ámde a várakozásukban csalatkozniuk kellett. Makszud-Geráj engedélyezte a zsidóknak, hogy az ítéletet a régi testamentum szerint hajthassák végre, s így az eset megkövezéssel zárult.”²⁸

Egy másik helyen a báró elismeréssel adózott az oszmán területen élő kisebbségek orvoslásban elért eredményei iránt, különös tekintettel a pestisjárványban megbetegedettek gyógyítására:

„A görögök, az örmények, a zsidók, kik e tekintetben jobbára elfogulatlanok, kitanulmányoztak valamiféle gyógyírt e bajra, mit látszólag sikerrel alkalmaznak; mindazonáltal ez csak a betegség első tombolásának csitultával hozza meg gyümölcsét; de észrevehetjük, hogy e nemzetek mindegyike különböző módszert dolgozott ki magának, mi egyedül neki megfelelő; kétségkívül a táplálkozási szokásaik jellegzetességeinek kellene tulajdonítanunk eme különbözőséget. Még bizonyosabb kétségbe vonni e tényt, mit jónéhány orvos bizton állít: a magam részéről nem garantálom őket.”²⁹

A báró egyébként a párizsi Orvostudományi Akadémia (*Académie de Médecine*) felkérésére az 1776–77-es kiküldetése során kutatásokat is végzett a zsidóknak a pestis megelőzésében és gyógyításában elért eredményei területén. Egy padovai egyetemen tanult zsidó orvos tapasztalatai alapján egy dolgozatot is készített e témában, amelyet ma az Orvostudományi Akadémia könyvtárának kéziratárában őriznek.³⁰

Az eddig felsorolt vallási és etnikai kisebbségek általában az Oszmán Birodalom dinamikus, fejlődést előmozdító, aktív közösségeiként jelennek

²⁸ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 146–147.

²⁹ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 52.

³⁰ Bibliothèque de l'Académie nationale de médecine, Manuscrits réf. SRM 115B-204 Deux mémoires sur la peste dans les Échelles du Levant.

meg a báró munkájában. Ezzel ellentétben a törököket inkább negatív módon, sötét és tudatlan népként ábrázolja visszaemlékezéseiben:

„Bajosan találánánk oly népet, melyről annyit írtak volna, mint a törökről; előítéletből sincs sok, minek nagyobb hitele volna, mint mi e nép erkölcsét illeti. A keleti ember érzékisége, a boldogság mámora, mit számukra a több feleség nyújt; az állítólagos szerájokat benépesítő nők szépsége; a szerelmi intrikák, a törökök vakmerősége, nemes cselekedeteik – megannyi tévedés: még az igazságosságukat is példaként hozták fel. Ám hogyan képzelhetnénk el (mondja Montesquieu), hogy a világ népeinek leg-tudatlanabbika tisztán látna abban, mi a tudomány emberét a leginkább foglalkoztatja?”³¹

A krími tatárokat viszont – a törökökkel ellentétben – sokkal pozitívabban ítéli meg. A nagyhatalmak közé szorult Krími Tatár Kánság egy olyan ütközőállam volt ebben a korszakban, amelynek uralkodói az oszmán uralkodó vazallusai voltak. A tatár seregek fontos kiegészítői voltak az oszmán haderőnek, amelyek jellegzetességeiről a báró rendkívül részletes beszámolót hagyott hátra munkája második részében. E nomád népről írva csak nehezen tudta leplezni csodálattal határos bámulatát. A tatárok az ő számára a felvilágosodás korának „jó vademberei” voltak, akik sokkal közelebb álltak az európai népekhez, mint a törökök. Montesquieu és Rousseau természetfilozófiai eszméi alapján e keleti emberek sokkal jobban megőrizték őseik hagyományait, mint a nyugat-európaiak. Egy érdekes elméletet is felvázolt, amely alapján bemutatta az európai civilizáció tatárokig visszanyúló gyökereit. Egy anekdotában elmeséli egy öreg tatárral való beszélgetését, akitől az európaiakéhoz hasonló tatár bútorok eredetéről érdeklődött. Az öreg tatár a következő sommás választ adta a bárónak: *„Pedig semmi más nem jelzi ékeesebben ama származást, mit Uraságod megismerni kíván; e családi bútortat európai nem lehetne: az idősebb hajtás mi magunk lennénk; az Önök bútorai erednek Tatárföldről.”³²*

Az európai civilizáció keleti gyökereinek kérdése azért is érdekes, mivel éppen ebben az időszakban zajlottak érdekes tudományos viták különféle európai népek, különösen a magyarok keleti eredetével kapcsolatban.

Tott báró az Oszmán Birodalom arab-muzulmán tartományait járva szintén felfigyelt az ott élő vallási és etnikai kisebbségek jellegzetességeire, ame-

³¹ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 51.

³² TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 186.

lyekről beszámolt a visszaemlékezéseiben is. A nyomtatásban megjelent művének e részében sokat merített az 1776–77-es titkos küldetését követően elkészített jelentéséből, amelynek egyik célja Egyiptom elfoglalásának lehetőségeit vizsgálta. Ennek következtében nem meglepő, hogy a visszaemlékezéseinek negyedik részét is főleg a Nílus menti tartomány leírásának szentelte.³³ Itt elsősorban Egyiptom és lakossága földrajzi, gazdasági, néprajzi és antropológiai leírását találhatjuk. Az egyiptomiakról alkotott képe ellentétes elemekből áll: hol kedves és vidám természetűnek ábrázolja őket, hol pedig a gyengeségeiket és babonáikat kritizálja. A törököktől és tatároktól határozottan megkülönbözteti őket, mind külső, mind belső tulajdonságaik alapján: „Az egyiptomiak kreol bőre mellett a vérük is igen szépnek tűnik. Karcsú és üde testalkatúak, a férfiak és nők úgy úsznak, akár a halak. [...] az egyiptomiak kevésbé előítéletesek mint a törökök, akik viszont nem annyira babonások. Ez utóbbiak gőgösek, az egyiptomiak csak gyengék.”³⁴

Noha a báró Egyiptom katonai megszállásával és francia gyarmatosításával kapcsolatos nézeteit gondosan eltitkolta, néhány erre való utalás és gondolatmenet tetten érhető a hajdani ókori birodalom dicsőségét az oszmán uralom hanyatlásával összevető szövegben:

„Miután végig hordoztuk tekintetünket a régiségüknél és nagyságuknál fogva inkább az egész Univerzumhoz, mintsem Egyiptomhoz tartozó műemlékeken, tekintsük most át e királyság mostani helyzetét. Ha az államhatalom tényezőit szeretnénk megvizsgálni, a politikus csak sajnálkozva tekinthet a világ e hatalmas központjára, a tudományok egykori bölcsőjére, amely ma egy tartomány csupán a világ legerőtlenebb birodalmában. De politikai filozófus egy méltóbb szemszögből tekint vizsgálata tárgyára: meglátja az egyiptomi klímában, a termelésben, a lakosságban azokat az elemeket, amelyeknek a hajdani dicsőségét köszönheti, mindazokat az adottságokat, melyek ellenállnak az idő vasfogának. Mindezek kiállták a nagy forradalmakat is, és különböznek azoktól a vegyi összetételektől, melyek az őket létrehozó folyamatokkal ellentétes folyamatok hatására megszűnnek. Ilyenek voltak minden bizonnyal azok a nagyhatalmak, ame-

³³ Tott emlékiratai negyedik részének majdnem fele szövegszerűen megegyezik a hivatalos jelentés szövegével. Lásd erről TÓTH Ferenc: Un Hongrois en Égypte avant Napoléon. *Revue historique des armées* 270 (2013), 15–22.

³⁴ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 271.

lyeknek csak emlékét őrizte meg a történelem és amelyek fővárosainak helyét alig találja már meg a földrajztudós... ”³⁵

Közel-keleti utazásának leírása bőven tartalmaz a hegyvidéki földrajzi környezet ott élő népek társadalmi viszonyaira vonatkozó filozófiai és politikai gondolatokat, amelyek kapcsolatban vannak különböző vallási és etnikai kisebbségek kialakulásával is. Tott báró a hegyvidéket a keleti despotizmus-tól megvédő természetes védőbástyáknak tekintette, amelynek legjobb példait a kurdok és drúzok nyújtják a művében:

„Szíria partjainál végighaladva azt tapasztaljuk, hogy a despotizmus széttérjed az tengerpart teljes hosszában, majd a hegyek felé közeledvén, az első sziklánál, az első könnyedén védhető szorosnál egyszerre megtorpan; eközben a kurdok, a drúzok s a mutuálik, Libanon és Elő-Libanon urai, állhatatosan őrzik függetlenségüket, erkölcsüket s a hírneves Fakardín³⁶ emlékét. Az egykoron meghódított makedónok valójában csak a síkföldeiken hajtottak fejet az ellenség előtt: országuk hegyei nyilván ugyanolyan menedéket nyújtottak számukra a római zsarnokok ellenében, mint manapság az oszmánokkal szemben.”³⁷

Ugyanez a gondolat egyébként megjelenik a krími utazásának leírásában is: *„A leginkább megközelíthetetlen sziklacsúcsok mindig a szabadság menedékeül avagy a zsarnokság búvóhelyéül szolgáltak. A sziklacsúcs valójában az a helyszín, mi az elnyomókban s elnyomottakban egyaránt lakozó félelmek elosztatására a leginkább alkalmas.”³⁸*

Tott báró a drúzok által lakott területeken számos különleges kisebbséggel is találkozott. A hegyvidék társadalmi hatásait vizsgáló elméletét tovább gondolva felfigyelt az itteni elzárt közösségek fragmentálódására, amely különféle újabb vallási közösségeket hozott létre. A különféle keresztény és muzulmán közösségek perifériáján létrejött bálványimádó szekták közül a legfurcsábbakról így emlékezett meg:

³⁵ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 267.

³⁶ Fakh al-Dín vagy Fikardín (1572–1635) drúz emír, ki nagyban előmozdította Bejrút felvirágzását, és expanziós politikát folytatott az Oszmán Birodalom kárára.

³⁷ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 34.

³⁸ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 151.

„Azokban a hegyekben, amelyeken áthaladtunk, különféle drúz szekták laknak: a törökök Nuszérisz, illetve Anszérisz néven ismerik őket, ám ők maguk elvetik mindkét nevet és egyszerűen csak drúzoknak tartják magukat, és nem vágnak a megismerhetetlen rejtelmek dicsőségére. Legtöbbször különösen a napot imádja. Napfelkeltekor háromszor térdet hajtanak, és úgy tesznek, mintha meg akarnák fogni és megtisztulásként a testükre dörzsölnék az első napsugarakat. Azt gondolnánk, hogy a tiszteletük csak estig tart, és éjszaka az egész napi megtartóztatásukért kárpótlást vesznek. Egy másik szekta a holdat imádja, és nappal élvezi az életet. Találunk még itt a hegyekben günékolátre³⁹-ok is, akik kultusza, noha kevésbé rejtélyes, mint a kínai Lingam-kultusz, és azzal azonos jellegű lehet. A napimádó drúzok közvetlen kapcsolatban lehetnek Palmira⁴⁰ őslakosaival. E várostól nem messzire, úgymond az ősi Nap-templom romjainál láthatunk még napimádókat. Libanont érik a nap első sugarai, így a kultusz is valószínűleg ide szorult vissza és itt terjedt el.”⁴¹

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Tott báró az útleírásain alapuló visszaemlékezéseiben hangsúlyos szerepet szánt az Osmán Birodalom területén élő vallási és etnikai kisebbségek bemutatásának. A szövegnek természetesen több olvasata is lehetséges. A szerző üzenete szempontjából a politikai és filozófiai olvasat a legkézenfekvőbb. A mű egészen végigvonul a keleti despotizmus bírálata, amely a hanyatló Osmán Birodalom társadalmi látletén túl híven tükrözi a francia kormány intervencionista köreinek ideológiáját is.

Létezik a szövegnek egy kulturális antropológiai olvasata is. A különféle etnikai csoportok ábrázolása nagy hatással lehetett a korabeli francia közvéleményre. Tott báró a törököket legtöbbször ügyetlen, fanatikus, gyáva, a nehéz helyzetekben önvédelemre is képtelen embereknek festi le. Ellenben a tatárok többnyire a felvilágosodás kori „jó vadember” (*bon sauvage*) figuráját testesítik meg. Olyan természeti emberekként jelennek meg, akik az európaiak őseinek civilizációja letéteményeseiként a tiszta hagyományt őrzik. Ezzel szemben Tott báró éles kritikával illeti kora keleti oszmán és

³⁹ Günékolátre (franciául gynécolatre – T. F.): a szó nőimádót jelent, de a drúzok nem a szó társasági értelmében használják. A szerző a hölgyek iránti tiszteletből választotta e görög összetett szót.

⁴⁰ Palmira vagy Palmüra. Oázis a szíriai sivatagban Damaszkusztól északkeletre.

⁴¹ TÓTH F. (szerk.): *François de Tott emlékiratai...*, 281.

nyugati francia civilizációit. A tatárok küzdelme az orosz terjeszkedéssel szemben úgy jelenik meg, mint a rousseau-i természeti ember ősi harca a romlott civilizációval.

A szerző eredeti módon ábrázolja a keleti zsidó közösségeket, amelyek egy külön örök típust alkotnak a mindenkori államok rendszerében. Példájukon keresztül cáfolja Montesquieu klímaelméletét, hiszen a zsidók minden égvő alatt egyforma társadalmi közösségeket hoznak létre. Tott báró igen árnyalt képet alkot a keleti társadalmakról. Egyfajta általános *homo orientalis* helyett a nemzeti, vallási és etnikai sajátosságok kihangsúlyozásával különbözteti meg a keleti népek típusait, és igen érzékletesen ábrázolja ezek különbségeit. A vallási különbségeken túl, nagy jelentőséget tulajdonított az általa vizsgált közösségek jogi és politikai önszervező folyamatainak és rendszereinek. A hagyományaik és szokásaik vizsgálata során a viseletüktől és népszokásaiktól kezdve a népi orvoslási hagyományaikig bezárólag igyekszik igen összetett képet rajzolni a szellemi kultúrájukról. Megpróbálja definiálni e diaszpórákba szerveződött népeknek az Oszmán Birodalom egészében játszott speciális szerepeit, amelyeket a zsidók, az örmények vagy a görögök példáin keresztül igyekszik bemutatni. E fenti példákon keresztül bemutatott és a maga korábban rendkívül előrehaladott módszerrel Tott báró kimondatlanul is kísérletet tett a 18. századi Oszmán Birodalom területein élő vallási és etnikai kisebbségek fogalmának és típusainak leírására.⁴²

* * *

⁴² Lásd ehhez FODOR Pál: Minorities in the Ottoman Empire. In M. Jeremiás, Éva (ed.): *At the Gate of Modernism: Qajar Iran in the Nineteenth Century*. Avicenna, Piliscsaba 2012, 21–30.

FERENC TÓTH

*Religious and Ethnic Minorities in the Ottoman Empire
in the Memoirs of François de Tott (1733–1793)*

– SUMMARY –

François de Tott was the son of a Hungarian nobleman, who immigrated into France where he served as hussar officer in the Royal French Army and diplomat in Eastern Europe. In 1755 he was sent to Constantinople to learn the Turkish language and to gather information about the Ottoman Empire. This period had a great influence on his career. He returned to France in 1763, and four years later he was appointed French consul in Crimea with a secret mission to incite the Tatars to make war against Russia. After having completed his mission, he leaved Crimea and moved to Constantinople where he was commissioned by the Ottoman government with the task of defending the Dardanelles against the Russian fleet. After his military success, he played a major role in the modernisation of the Ottoman warfare during the Russo-Turkish War (1768–1774). He succeeded in having a new foundry built to make modern French type canons, and was involved in the creation of a mobile artillery unit (in Turkish *sûratçis*). He also built fortifications on the Bosphorus and founded a new mathematics and naval science school. In 1775 he returned to France and was associated to the plans of colonisation of some territories of the Ottoman Empire (for ex. Egypt). During his last oriental mission (1777–1778) he visited coastal cities around the Mediterranean Sea and elaborated military plans of Egypt's occupation. After his return to France he wrote his memoirs, which were published first in Amsterdam in 1784. In his memoirs he described numerous ethnic and religious minorities of Ottoman Empire, like Greeks, Moldaves, Armenians, Jews, Tatars, Kurds etc. He also participated to the great philosophical debat of his age on the oriental despotism. According to his political theory, the climate was not a determining force, the so-called „moral forces” had a stronger influence on the oriental societies.

